

**ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У КОНТЕКСТІ
ПЕДАГОГІЧНОГО ТРАДИЦІОНАЛІЗМУ
(СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

Анотації

У статті проаналізовано елементи державної освітньої політики представників педагогічного традиціоналізму, які визначали програму духовно-морального виховання дітей в історії вітчизняної педагогічної думки середини ХІХ – початку ХХ століття. Визначено бачення суті, цілей духовно-морального виховання дітей у творчості К. Победоносцева, С. Рачинського, М. Каткова та інших. Указано, що представники педагогічного традиціоналізму духовно-моральне виховання дітей розглядали як церковно-православний, державний пріоритет і елемент раціональності буття людини.

Ключові слова: духовність, моральність, виховання, діти, школа, мета виховання.

В статье проанализированы элементы государственной образовательной политики представителей педагогического традиционализма, которые определяли программу духовно-нравственного воспитания детей у истории отечественной педагогической мысли середины ХІХ – начала ХХ века. Раскрыто видение сути, целей духовно-нравственного воспитания детей в творчестве К. Победоносцева, С. Рачинского, М. Каткова и других. Указано, что представители педагогического традиционализма духовно-нравственное воспитание детей рассматривали как церковно-православный, государственный приоритет, элемент рациональности бытия человека.

Ключевые слова: духовность, нравственность, воспитание, дети, школа, цель воспитания.

The elements of public educational policy of representatives of pedagogical, which determined the program of spiritual-moral education of children at history of domestic pedagogical idea of middle of ХІХ – beginning of ХХ age, are analysed

in the article. Vision of essence is exposed, aims of spiritual-moral education of children in creation To. Pobedonostseva, P. Rachinskogo, M Katkova et al. It is indicated that of pedagogical examined spiritual-moral education of children as, state, element of rationality of life of man.

Key words: spirituality, morality, education, children, school, purpose of education.

Постановка проблеми у загальному вигляді, її зв'язок з державними програмами. Технологічна революція і розвиток інформаційних технологій наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. зумовили надмірну стандартизацію і регламентацію виховного процесу. Це породило ілюзію про те, що за допомогою логічно виважених схем виховних впливів і конструктивної планомірної взаємодії можна сформувати особистість із визначеними якостями. А це суперечить основним ідеям гуманістичної особистісно орієнтованої педагогіки. Подолати таку суперечність може детальна розробка теоретичних засад і обґрунтування історично складеного досвіду духовно-морального виховання дітей і учнівської молоді в Україні.

Нормативне поле організації духовно-морального виховання дітей включає розроблений і прийнятий українським урядом Закон України про Загальнодержавну програму „Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2016 року”. Метою цього документу є забезпечення оптимального функціонування цілісної системи прав захисту дітей в Україні та забезпечення гідного рівня життя. Конституцією України, прийнятою Верховною Радою України 28 червня 1996 р., Концепцією виховання дітей і молоді в національній системі освіти, затвердженою колегією Міністерства освіти і науки України 28 лютого 1996 р., постановою Кабінету Міністрів України „Про затвердження Положення про загальноосвітній навчальний заклад” від 14.06.2000 р. № 946, концепціями національного, громадянського, превентивного виховання, Законом України „Про захист суспільної моралі”, Указом президента

України „Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства”, проектом Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 роки, програмними документами, прийнятими у контексті Болонського процесу, – наголошено на доцільності звернення і творчого застосування педагогічно цінного досвіду духовно-морального виховання дітей та учнівської молоді в сучасній освітній практиці.

Подоланню суперечності, яка виявляється в універсалізації цілей виховання і вимог особистісно орієнтованої педагогіки з одного боку, а з іншого – в орієнтації на сучасні організаційні потреби шкільного життя і стратегічні орієнтири державних виховних програм, сприятиме обґрунтування історично зумовлених способів зближення форм і методів світської освіти і релігійного виховання, вивчення і розробка шляхів творчого використання в сучасних умовах позитивного досвіду духовно-морального виховання учнів з опорою на авторитет та позитивний приклад вихователя.

Безперечним є той факт, що дитинство (за чинним законодавством України дитина – людина до віку 18 років) в особистісному розвитку відзначається сензитивністю до емоційно-образного сприйняття моральних, етичних, естетичних, соціальних, інтелектуальних та інших цінностей. У цьому віці формується життєтворча діяльнісна позиція. Закладені у цьому віці ціннісні орієнтири визначають подальше прилучення людини до культури, сприйняття і осмислення нею духовних цінностей. Однак у традиційних програмах виховання і навчання простерігається дисонанс раціональних і емоційних підструктур особистості. Тому актуальність дослідження зумовлена ще й потребою розробки змістовно-методичного матеріалу для учнів загальноосвітніх закладів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом педагогічна проблематика духовно-морального виховання дітей активно розробляється на науково-теоретичному, методичному і практичному рівнях. Про це

свідчать узагальнення окремих питань методології духовно-морального виховання через призму педагогічної антропології у творчій спадщині М. Гоголя, В. Зеньковського, Г. Сковороди, К. Ушинського, П. Юркевича та інших просвітників, у працях українських і російських учених (І. Аносов, І. Бех, С. Гончаренко, В. Зінченко, М. Култаєва, С. Кузьміна, Н. Радіонова, О. Сухомлинська, Б. Ступарик). Численні, однак розрізнені, наукові узагальнення про місце релігії в освітньо-виховній системі представлені у працях С. Вдович, Л. Генік, О. Каневської, І. Курляк, І. Мищишина, Н. Сабат, Ю. Щербяк (історичний аспект релігійно-морального виховання молоді в Україні). Р. Беланова, А. Вихрущ, О. Вишневський, В. Жуковський, І. Климишин, М. Стельмахович досліджували питання духовно-морального виховання у контексті християнської педагогіки. А. Колодін, Н. Кочан, Г. Лозко, В. Пащенко, Н. Побірченко аналізували проблеми світського навчання та взаємовідносин школи і церковних установ. В. Докаш, М. Закович, В. Лешан, О. Шнурова, В. Тараненко, Л. Шугаєва розробили методичні рекомендації до програм з основ релігієзнавства.

Окремі аспекти формування духовних цінностей дітей та молоді у творчій спадщині видатних педагогів, місце духовно-морального компоненту в структурі особистості вчителя та його виховної місії представлено в історико-педагогічних дослідженнях М. Богуславського, В. Гриньової, М. Євтуха, Л. Журенко, С. Золотухіної, Т. Ільїної, І. Кучинської, Н. Мещерякової, Н. Побірченко, С. Саяпіної. Важливе значення мають пропозиції щодо організації виховного процесу в сучасних соціокультурних умовах, обґрунтовані у працях О. Алексюка, М. Казакіної, Б. Кобзаря, Т. Мальковської, В. Мухіної, О. Савченко, Г. Шевченко та ін.

Ретельне вивчення праць указаних вище авторів підтвердило, що історіографічне дослідження цілісного процесу духовно-морального виховання учнів у закладах загальної освіти України на теперішній час відсутнє. Тому цілком очевидною є значущість дослідження в історичному аспекті теорії духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх

навчальних закладів для якісного оновлення методологічної і теоретичної бази організації виховного процесу, конкретизації завдань, змісту і вибору оптимальних методів, форм і засобів виховного впливу.

Формулювання цілей статті. Викладене вище обумовлює доцільність проведення аналізу бачення суті, цілей духовно-морального виховання дітей представниками педагогічного традиціоналізму, що істотно впливало на формування державної освітньої політики у визначеному напрямі в середині XIX – на початку XX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення матеріалів з обраної теми засвідчило, що в період середини XIX – початку XX століття в історії вітчизняної педагогічної думки серед напрямів розвитку педагогічної теорії і освітньої практики був педагогічний ідеалізм, пов'язаний із орієнтацією на духовно-моральне виховання, формування цінностей, моральності як основи духовного життя. Номінально у характеристиці періоду дослідження вживалася категорія педагогічного традиціоналізму. Цей підхід заклав фундамент симбіотичного визначення основної дефініції нашого дослідження. Яскравими представниками педагогічного ідеалізму у тлумаченні сутності духовно-морального виховання дітей були: А. Анастасієв, М. Демков, О. Духнович, К. Побєдоносцев та ін.

Показовим у цьому напрямі є позиції, представлені у статті П. Редкіна „Що таке виховання?” (у перших трьох книжках „Журналу для виховання” за 1857 р.) [12]. Основа міркувань П. Редкіна богословська. Це підтверджують численні цитування текстів зі Священного Писання. За загальним характером своїх педагогічних переконань автор наближається до представника ідеалістичного напрямку архієпископа Євсевія з тією відмінністю, що П. Редкін прагнув дати у тлумаченні духовно-морального виховання наукове обґрунтування. Так, наприклад, автор указував, що істинна освіта цілісно впливає на тіло, почуття, волю і розум людини. Основа духовно-морального виховання – релігія. Але поряд з ідеями богословського характеру П. Редкін указував на значення наукових основ духовно-морального виховання. У

духовно-моральному вихованні він вбачав загальнолюдське значення. Предметом результатом такого виховання учений визначав самовиховання: „Вихователь повинен постійно збуджувати, зміцнювати і посилювати свідому і вільну діяльність вихованця для того, щоб вихованець міг здобути світлий розум і тверду волю” [12, с. 56]. П. Редкін наголошував, що духовно-моральне виховання не може бути зосередженим тільки на зовнішніх матеріальних впливах, механічному наповненні свідомості вихованця моральними правилами і відомостями про духовні цінності, але і не може обмежуватися тільки самим спонуканням внутрішніх сил дитини.

Отже, процесуальну сторону духовно-морального виховання П. Редкіним було визначено як виклад суми знань про норми моралі, духовні цінності, формування навичок добродійної діяльності: „Виховуйте ж, батьки, дітей ваших у дусі краси, істини і добра! Нехай освітлюють ці божі ідеї всю дорогу їхнього життя! Та зігрівають їх розум і серце у всіх мінливостях долі! Та бачать вони в красі, істині і добрі Бога і поклоняються Богові, не творячи собі кумира і жодної подібності Божої!” [12, с. 112]. Отже, у вітчизняній педагогічній думці набули актуального звучання питання духовно-морального виховання як шляху підготовки до служіння ідеалам істини, добра і краси. Знання наук і мистецтв підкорялися цим ідеалам.

Така позиція прослідковувалася у нормативному полі загальної освіти. Так, у ході наукового пошуку з’ясовано, що Циркуляром від 27 травня 1833 р. міністром народної освіти С. Уваровим було визначено структуру духовно-морального виховання (у значенні загальнолюдського):

- 1) навчальний порядок мав дисциплінувати учнів. Вимога до вчителя викладати предмет послідовно, добирати доцільні способи учіння і напрям розвитку людини в конкретній науковій галузі;

- 2) педагогічні спостереження: чи переконливо звучать слова російської мови, чи вчить навчальний курс історії любити Батьківщину і бути відданим государеві, чи виховують вчителі дітей у пошані до рідного [13].

У найбільш цілісному вигляді гуманістичні ідеї організації духовно-морального виховання були сформульовані К. Побєдоносцевим у книзі „Учіння та вчитель” [7], серед них: здійснення індивідуального підходу до дитини як до „живої істоти, що живе своїм життям, що має свою душу”; добре ставлення до учня, побудова школи на основі народних і сімейних традицій, православної віри. Підкреслюючи первинний характер виховання щодо навчання, К. Побєдоносцев особливо відзначав цілісний характер процесу становлення людської особистості. Він дійшов висновку, що школа, яка знаходиться під впливом будь-яких партій або політичних організацій, загинула для виховання. Школа, звісно, не може бути незалежною від політики уряду, але вона має бути вільною від політичної пропаганди. Основу педагогічної діяльності він бачив у вихованні почуття обов’язку та відповідальності. К. Побєдоносцев зауважував, що поняття народної школи є істинним поняттям, але, на жаль, його перемудрували в устрої нової школи. За народним поняттям школа вчить читати, писати й рахувати, але в нероздільному зв’язку з цим учить знати Бога, любити й боятися Його, любити Батьківщину, шанувати батьків. Ось сума знань, умінь і відчуттів, що в сукупності своїй створюють у людині совість і дають їй моральну силу, необхідну для того, щоб зберегти рівновагу в житті й витримувати боротьбу з хибними спонуканнями природи, негативними переконаннями і спокусливими думками [7, с. 48].

Концепція державного патріотизму, яку відстоював і втілював в життя К. Побєдоносцев, згодом була сформульована С. Уваровим: „Православ’я, самодержавство, народність” [1, с. 332]. Ці цінності формують базу дійсно патріотичної системи виховання. Держава тим сильніша і тим більше має значення, чим виразніше в ній позначаються духовні цінності. Тільки за цієї умови підтримується і зміцнюється в середовищі народному та у громадському житті почуття законності, повага до закону й довіра до державної влади [2, с.141]. Слушним вважаємо переконання К. Побєдоносцева у тому, що довіра народу до правителів має бути заснована

на вірі, тобто не тільки на єдиновірстві народу з урядом, але і на упевненості в тому, що уряд має віру і згідно з вірою діє.

Сучасник К. Побєдоносцева І. Кириєвський сформулював важливу для вітчизняної педагогіки ідею про те, що особистість, яка намагається пізнати всю повноту буття, стає здатною до розуміння буття лише у тому випадку, якщо всі сторони її душі розвинуті до співчутливого узгодження з вірою [5].

Ідеї К. Побєдоносцева та І. Кириєвського перегукуються з поглядами іншого теоретика народної школи – М. Ільмінського, який підкреслював, що моральність і релігія мають у кожного народу не тільки спільну основу, але і свої неповторні риси, яким мають слідувати вихователі [3].

Питання духовно-морального виховання у контексті педагогічного традиціоналізму розкрито у праці С. Рачинського „Нотатки про сільські школи”, що з'явилася в пресі в 1883 р., напередодні публікації правил про церковнопарафіяльні школи [10]. У цій книзі С. Рачинський узагальнив майже тридцятирічний досвід роботи в сільській школі. Варто вказати, що у творах С. Рачинського чітко прослідковується думка про необхідність створення національної школи, завданням якої має бути розширення не лише „розумового горизонту”, але і „духовного світогляду” учнівської молоді. Духовно-моральні орієнтири педагогічної концепції С. Рачинського можна визначити так: усі іпостасі виховання (гуманізм, народність, моральність) об'єднуються в єдину систему, в якій пріоритет на загальному рівні освіти належить православній вірі. На думку С. Рачинського, православ'ям досягається моральний ідеал, який виявляється „в натурі спокійній і сильній, з безмежною простотою і скромністю в здійсненні будь-якого подвигу, доступного силам людським” [10, с. 8]. Але, так само як і представники педагогічного натуралізму, С. Рачинський указував на двоїсту суть морального ідеалу, поєднання сильних і слабких сторін людського характеру.

Цінним нам видається переконання С. Рачинського в тому, що завдання духовно-морального самовдосконалення педагог розглядав гранично особистісно. Підтвердженням цього є той факт, що в листі до

К. Побєдоносцева, датованого 1880 р. педагог писав: „Потрібно завоювати собі право читати Євангеліє дітям, не червоніючи” [11]. Ця думка про духовно-моральне самовдосконалення особистості знайшла втілення в шкільній практичній діяльності самого С. Рачинського. Він вважав, що духовно-моральне виховання по суті виходить із самої людини. Адже добра вдача людини є результатом впливів оточення людини, середовища, виховання, і тому „цим речам учать не класні уроки і шкільні книги, а люди і життя” [10, с. 7]. Актуальне звучання має і суперечливе переконання С. Рачинського про неприйняття ідеї рівності розумових і духовно-моральних якостей особистості.

Науково виважені, аргументовані твердження про значення церкви, функції і місію авторитетного вихователя, зміст і методи духовно-морального виховання учнів загальних закладів освіти представлено у працях доктора медицини, педагога М. Манасєїної (1842 – 1903): „Про виховання дітей в перші роки життя” (1874), „Основи виховання з перших років життя і до повного закінчення університетської освіти” (1894 – 1902). Остання є унікальною за задумом і значною за об’ємом. М. Манасєїна в нових історичних реаліях по новому розглянула феномен віри в житті і в душі людини. Погляди педагога на релігійне виховання дітей засновані на наукових (у сфері медицини, фізіології, психології дитячого віку, гігієни, теорії виховання) і християнських уявленнях. Цим її концепція істотно відрізняється від інших підходів до розуміння сутності духовно-морального виховання дітей.

Як справедливо відзначала М. Манасєїна, для успішної педагогічної діяльності у напрямі духовно-морального виховання потрібно знати природні здібності дітей, розуміти соціальні умови, в яких живе кожна дитина, свідомо визначити мету виховання. У вказаній книзі авторка розкрила розуміння сутності, цілей духовно-морального виховання через категорію боротьби у широкому значенні: із стихійними силами природи; негативним впливом середовища; самою людиною, її пристрастями, власним егоїзмом. Для

сьогодення важливою є думка М. Манасеїної про те, що викладання релігії в загальній школі само по собі не реалізує цілей духовно-морального виховання. Вивчення релігії набуває виховної сили, якщо правильно організоване [6].

Аналіз педагогічної діяльності і творів представника педагогічного традиціоналізму М. Каткова (1818 – 1887), видавця „Російського педагогічного вісника” свідчить про те, що сутність духовно-морального виховання він вбачав у глибокій класичній освіті, яка спрямована на виховання уважного ставлення до слова, забезпечує наступність культурних традицій і звичаїв на засадах толерантності, пропагує громадянські цінності. Предмет духовно-морального виховання у цьому ключі М. Катков визначав як культуру окремої людини, сформовану на основі опанування світовою і вітчизняною культурою. Серед функцій духовно-морального виховання головною уважав збереження консервативних основ суспільного життя [4].

Суть духовно-морального виховання прибічники педагогічного традиціоналізму розуміли як цілеспрямовану діяльність, що передбачає прилучення людини до вищого світу, поступове становлення системи цінностей добродіяльної людини, яка прагне самовдосконалення і самовиправлення. Духовно-морально вихована людина відкрита і налаштована на добро, відчуває близькість душі до вищого світу, осмислює ієрархічність ставлення до людей, оптимістично сприймає себе і довкілля. Ознакою духовно-морального виховання уважалось співчуття, патріотизм, прагнення служити Вітчизні, відповідальність і працьовитість. Як бачимо, у цьому плані дотримано основ метакристиянського виховання, що базується на ідеї спасіння душі. Через це духовно-моральне виховання людини, котра складається з тіла і безсмертної душі зводиться, у першу чергу, до розвитку духовних сил особистості. Таке духовне збагачення, удосконалення і зростання людини досягається формуванням християнського світогляду і відповідних рис характеру, а також залучення людини до конкретних дій, активної доброчинної діяльності. Ця теорія була основою роботи усіх

виховних державних і суспільних інституцій: родини, дошкілля, загальноосвітніх закладів [8; 9].

Отже, у досліджуваній період духовно-моральне виховання як категорія педагогіки розглядалась перш за все як церковно-православний, державний пріоритет і елемент раціональності буття людини. Проте в залежності від поглядів носіїв ідей педагогічного натуралізму і традиціоналізму до феномена духовно-морального виховання долучались наукові й етнологічні складові. Для українських педагогів середини ХІХ – початку ХХ ст. у структурі поняття духовно-морального виховання поряд із християнськими, входили культурно-антропологічні та природничі елементи. Розширення розробок, долучення все більшої кількості українських педагогів до виховної проблематики, які розв’язували завдання духовно-морального виховання дітей, викристалізувало її розуміння через релігійно-християнські морально-етичні ідеали, народність, рідну мову, патріотизм, знання історії свого народу, працьовитість і добродійну діяльність. Офіційна (традиційна) педагогіка інтегрувалася з християнськими моральними постулатами і вбачала в духовно-моральному вихованні основу збереження суспільного миру в релігійно-християнському вимірі. У цьому вихованні педагоги-традиціоналісти вбачали соціокультурний феномен, який в основі спирається на наступність, єдність виховних впливів, національні традиції формування громадянського ідеалу, традиційні релігійні цінності.

Виховний процес, що опирався на засади християнської моралі був пройнятий національним духом, створював відповідні передумови для формування молодого покоління української нації. Він був зорієнтований на самопізнання і самовдосконалення особистості. Постулатами духовно-морального виховання були: постійний самоконтроль і самоаналіз власної поведінки, окремих вчинків, емоцій, почуттів і бажань, що є передумовою духовного зростання; викорінення негативних рис, звичок, нахилів, формування сили волі, позитивних якостей характеру, ціннісних орієнтацій, християнського світогляду є тривалим процесом, що продовжується усе

життя; лише шляхом самопізнання можна зрозуміти своє призначення у житті. Поряд із домінуючим морально-релігійним вишколом у загальноосвітніх закладах вирішувалися завдання розумового, естетичного, економічного, громадсько-державного, трудового та фізичного виховання дітей.

Ця стаття не розкриває повною мірою указану проблематику. Подальшого вивчення потребують питання порівняльного аналізу бачення суті, цілей, змісту духовно-морального виховання дітей представниками прогресивних педагогічних течій: теорії вільного виховання, педагогічного натуралізму, педагогічного романтизму та ін.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Антология педагогической мысли России первой половины XIX в. (до реформ 60-х гг.) / Сост. П. А. Лебедев. – М.: Педагогика, 1987. – 560 с.
2. Блинов В. И. Некоторые аспекты проблемы целей воспитания в русской педагогике конца XIX - начала XX веков / В. И. Блинов. – М. : "W-принт", 1998. – 224 с.
3. Ильминский Н. И. Задачи народной школы / Н. И. Ильминский // Народные школы. Руководство для учителей и учительниц начальных народных училищ / Сост. А. И. Анастасиев. – М., 1915. – С. 32-35.
4. Катков М. Наша учебная реформа / М. Катков // Московские ведомости. – 1871. – № 99. – С. 15-49.
5. Киреевский И. В. Избранные статьи / И. В. Киреевский / Сост. В. А. Котельников. – М. : Современник, 1984. – 383 с.
6. Манасейна М. Основы воспитания с первых лет жизни и до полного окончания университетского образования / М. Манасейна. – СПб., 1894. – Вып. I. [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.portalus.ru/modules/shkola/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1194957490&archive=1195596857&start_from=&ucat=&
7. Победоносцев К. Н. Учение и учитель. Педагогические заметки / К. Н. Победоносцев. – М. , 1905. – 62 с.

8. Полное собрание законов Российской империи. - СПб., 1830. - Т. 4. - № 3718. - С. 314-146.
9. Предварительные рассуждения о просвещении в России вообще // Рождественский С. В. Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII – XIX веках. - СПб., 1910. – С. 373.
10. Рачинский С. А. Сельская школа : Сборник статей / С. А. Рачинский. – М., 1891. – С. 25.
11. Рачинский С. И. Из эпистолярного наследия. / С. А. Рачинский // Просветитель. – М., 1994. – № 1. – С. 114—121.
12. Редкин П. Г. Избранные педагогические сочинения / П. Г. Редкин / Сост. В. Я. Струминский. – М. : Учпедгиз, 1958. – 314 с.
13. Циркуляры по Московскому учебному округу. – М., 1830 – 1833 // РГИА, ф. 733, оп. 168, д. 1206, л. 151 об.